

Spontaniczne czynności zabawowe dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu umiarkowanym, znacznym i głębokim

„Dzieci są ludźmi, w duszach ich
są zadatki tych myśli i uczuć,
które my posiadamy”

/J. Korczak/

W historii psychologii i pedagogiki wielokrotnie podejmowano próby sformułowania odpowiedzi na pytanie, czym jest zabawa dziecięca. Ewolucja teorii dotyczących roli i znaczenia zabaw dziecięcych opierała się głównie na analizie wewnętrznych, instynktownych mechanizmów wywołujących tę formę aktywności dziecka.

Większość współczesnych badaczy zabaw dziecięcych koncentruje się na ich kształcących walorach, stymulujących rozwój różnorodnych cech osobowości dziecka. Szczególną uwagę badaczy przyciąga stwierdzenie D. B. Elkonina, uwzględniające fakt, że dziecko przez swoją aktywność zabawową poznaje świat społecznych, bardzo złożonych stosunków, których jeszcze nie potrafi zrozumieć lecz opanowuje w toku zabawy społecznie wypracowane sposoby działania, a samo działanie potrafi oddzielić od obiektu działania /J. S. Bruner 1972/. Zatem w aktywności zabawowej dzieci zasadniczym celem jest samo działanie, a nie jego rezultat. Zabawa skierowana jest nie na przekształcenie otaczającej rzeczywistości lecz na opanowanie samej istoty, właściwości i zasad działania /za: W. Hajnicz 1982/.

J. S. Bruner łączy charakter zabaw dziecięcych z funkcjami, jakie pełnią one w życiu dzieci. Z jego do-

ciekań można wnosić, że opanowywanie działania u dziecka przebiega stopniowo, przez wydzielenie w każdym z nich poszczególnych elementów, pewnych czynności - i utrwalenie ich w zabawie. Według J. S. Brunera /1972/ zabawa charakteryzuje się zatem takimi cechami jak: wypróbowanie wariantów nowych umiejętności w różnych kontekstach i różnych sytuacjach oraz brak zainteresowania wynikiem - rezultatem zabawy.

Cytowany już badacz problemu zabaw dziecięcych D. B. Elkonin twierdzi, że zabawowa forma działania u dziecka pojawia się na skutek eksploracji dwóch przeciwstawnych tendencji:

1. emancypacji dziecka w stosunku do dorosłych: dziecko samo zaczyna posługiwać się różnymi przedmiotami bez udziału dorosłych, ostentacyjnie demonstruje swą samodzielność - odpycha dorosłych, oponuje, wyraża swą samodzielność różnymi formami zachowania;

2. dążenia do współuczestnictwa w niedostępnej dla niego działalności dorosłych.

W oparciu o uzyskaną samodzielność dziecko zaczyna tworzyć nową formę działania, będącą ogólnym schematem działalności dorosłych. Schematyzując działanie, często upraszcza i schematyzuje również jego organizację, wprowadza zmiany w strukturę odtwarzanego przez siebie działania /W. Dyner 1983/. W miarę bogacenia się wiedzy i doświadczenia dziecka następuje ewidentna zmiana treści, organizacji i form aktywowanych przez nie zabaw. Zmiany te wynikają z bardziej wnikliwych i doskonalszych obserwacji aktywności ludzi dorosłych oraz bogactwa i wierności dziecięcych spostrzeżeń /D. B. Elkonin 1984/. Każdą zabawę charakteryzuje właściwa jej forma, i treść.

Na temat różnego rodzaju zabaw dziecięcych znajdziemy dość bogatą literaturę przedmiotu, która ten

problem ukazuje z różnych punktów widzenia: psychologicznego, pedagogicznego, społecznego itp. Wystarczy przytoczyć tu nazwiska niektórych rodzimych i obcych badaczy: W. J. Dynera, A. Dzierżanki, S. Szumana, J. S. Brunera, D. B. Elkonina i wielu innych.

W literaturze przedmiotu odczuwa się jednak wyraźny brak opracowań dotyczących rozległej problematyki zabaw, ich rodzajów, treści i organizacji w przypadku dzieci upośledzonych umysłowo, zwłaszcza w stopniach głębszych. Kilka znanych mi opracowań o charakterze przyczynkarskim otwiera - jak sądzę - drogę do podejmowania kompleksowych badań w tym zakresie, przede wszystkim z racji wzrostu populacji dzieci o różnym stopniu niedorozwoju umysłowego, którymi trzeba się zająć /A. Kulikowska 1968, H. Olechnowicz 1971, K. Mru-galska 1973, B. Spock 1982/.

Niniejsze badania mają na celu udzielenie odpowiedzi na następujące pytania:

1. Jaki rodzaj zabaw pojawia się najczęściej u dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu umiarkowanym, znacznym i głębokim?

2. Jaką funkcję w zabawie pełnią podejmowane przez badanych czynności?

3. Czy zabawa dzieci głębiej upośledzonych umysłowo jest ich samoczynną - czy też narzuconą - formą aktywności?

4. Jakie formy kontaktu społecznego przejawiają w zabawie dzieci głębiej upośledzone umysłowo?

Z doraźnych spostrzeżeń zebranych w czasie kontaktów z dziećmi głębiej upośledzonymi umysłowo, jak też z wniosków wypływających z rozlicznych badań i dociekań nad zabawową aktywnością dziecięcą w ogóle zrodziła się hipoteza niniejszych badań, którą ujęto w twierdzenie,

iż stopień rozwoju umysłowego oraz środowisko wychowawcze dzieci należą do istotnych czynników determinujących rodzaj, organizację i jakość podejmowanych przez nie zabaw.

STRATEGIA BADAŃ WŁASNYCH

Badaniami objęto łącznie 80 dzieci upośledzonych umysłowo w stopniach głębszych /w tym 60 osób to uczniowie dwóch krakowskich szkół życia oraz 20 chłopców będących pensjonariuszami Domu Pomocy Społecznej/. W doborze grupy do badań kierowano się następującymi kryteriami:

1. co najmniej dwuletnim okresem edukacji szkolnej dziecka, lub dwuletnim pobytem w zakładzie;

2. ogólną sprawnością ruchową /przyjęto do badań dzieci sprawne ruchowo - bez porażień/;

3. kontaktem z badanym /zachowane rozumienie, widoczne reakcje werbalne, przejawy interakcji społecznych/;

4. zrównoważeniem emocjonalnym /bez napadów agresji itp./;

5. środowiskiem wychowawczym /zakład wychowujący lub dom rodzinny/.

Dokonując doboru osób badanych starano się, by w ich liczbie znalazły się jednostki o różnym poziomie rozwoju intelektualnego i w różnym wieku. Z wstępnych ustaleń wynikało, że wiek badanych waha się w przedziale 9 - 21 lat. Poziom rozwoju umysłowego, określony orientacyjnie ilorazem inteligencji mieści się w granicach 14 - 51 pkt. Ogółem w badaniach brało udział 80 dzieci /34 dziewczynki i 46 chłopców/ w następujących katego-

riach wieku: 9 - 12; 13 - 15; 16 - 21 lat życia oraz w kategoriach wieku umysłowego 2;5 - 6;3 lat.

Podejmując badania nad zabawą dzieci głębiej uproszczonych umysłowo starano się zebrać odpowiednio wyselekcjonowany materiał empiryczny. Materiału tego dostarczyły przede wszystkim obserwacje o charakterze ciągłym, stosowane wielokrotnie przy badaniach aktywności małych dzieci /J. Pieter 1967, M. Łobocki 1982/. Dzieci wyselekcjonowane do badań obserwowane były w czasie tzw. dowolnych zajęć rekreacyjnych w świetlicy szkolnej, lub w zakładzie opieki stacjonarnej - Domu Pomocy Społecznej. Obserwacje obejmowały każdy rodzaj aktywności o charakterze zabawowym, a więc: zabawy konstrukcyjne, manipulacyjne, tematyczne, ruchowe, modelowanie w tworzywie, rysowanie i malowanie, zabawy przy muzyce itp. Obserwacje przeprowadzono zarówno w salach szkolnych, pomieszczeniach świetlicowych, gdzie były pomoce i zabawki, jak też w terenie, np. na podwórku, boisku szkolnym, w ogródku, na placu zabaw, nad rzeką itp. Czas obserwacji regulowali prowadzący badania w miarę potrzeb. Średnio wynosił on około 25 minut. Na każdego badanego wypadało średnio po 15 obserwacji. Różna liczba obserwacji poszczególnych badanych osób spowodowana była dość licznymi absencjami dzieci szkolnych oraz ich niedyspozycjami fizycznymi.

Założeniem badań było obserwowanie przede wszystkim zajęć podejmowanych spontanicznie i organizowanych samodzielnie przez badanych, jednakże w rzeczywistości nie było to łatwe, bowiem ingerencja dorosłych - choć w stopniu minimalnym - okazała się konieczną.

WYBRANE WYNIKI BADAŃ

Materiały uzyskane drogą obserwacji obejmowały

ogółem 1 192 protokoły traktujące o różnorodnej aktywności badanych. Nie wszystkie one zawierały praktycznie dane o zabawach. Zebrane protokoły obserwacyjne zostały uporządkowane wg kryterium poziomu umysłowego i środowiska wychowawczego badanych osób. Uwzględniając kryterium poziomu rozwoju umysłowego wyodrębniono trzy grupy.

Grupę pierwszą stanowili badani o ilorazie inteligencji 14 - 20, grupę drugą tworzyli ci, którzy w badaniach psychologicznych uzyskali wyniki 21 - 35, zaś trzecią grupę stanowili badani, których iloraz inteligencji mieścił się w przedziale 36 - 50.

Drugi kierunek analizy materiału empirycznego uwzględniał dodatkowe, istotne dla rozwoju zabaw dziecięcych kryterium, a mianowicie środowisko wychowawcze: zakład wychowujący - dom rodzinny.

Obydwa zastosowane kryteria analizy materiału pozwoliły na dostrzeżenie istotnych różnic pomiędzy hipotetycznie przyjętymi grupami badanych. Poniżej zamieszczone tabele 1 i 2 ilustrują przyjęte propozycje analizy materiału faktograficznego ze względu na poziom rozwoju umysłowego i oddziaływania środowiska wychowawczego.

Metoda analizy zabawy

Biorąc pod uwagę fakt, iż każda analiza wymaga wyeksponowania szeregu elementów przyjęto, że w strukturze zabawy dzieci upośledzonych można również wyodrębnić takie składowe /W. Hajnicz 1982/.

Wyodrębniono zatem cztery kategorie elementów zabawy:

1. Rodzaj zabawy - w każdej zabawie dziecięcej można wyodrębnić następujące czynności:

- motoryczne
- manipulacyjne

Tabela 1

Badani według poziomu rozwoju umysłowego, wieku i płci

Grupa	I. I.	Przedział wieku badanych	P ł e ć		Razem	Ogółem
			dziewczęta	chłopcy		
I	14 - 20	9 - 12	2	4	6	16
		13 - 15	1	3	4	
		16 - 21	1	5	6	
II	21 - 35	9 - 12	5	3	8	38
		13 - 15	2	11	13	
		16 - 21	9	8	17	
III	36 - 50	9 - 12	7	6	13	26
		13 - 15	5	2	7	
		16 - 21	2	4	6	
Razem	-	-	34	46	80	80

Badani według płci i prezentowane środowisko wychowawcze

Grupa	Środowisko wychowawcze						Razem		Łącznie
	Zakład wychowawczy		Dom rodzinny				dziewcz.	chłopcy	
	dziewcz.	chłopcy	dziewcz.	chłopcy	razem				
I	-	4	4	8	12	4	12	16	
II	-	13	16	9	25	16	22	38	
III	-	3	14	9	23	14	12	26	
Razem	-	20	34	26	60	34	46	80	

- sensoryczne
- ekspresyjne

2. Funkcje podejmowanych czynności zabawowych:

- czynności przygotowawcze
- czynności organizujące
- czynności zasadnicze
- czynności finalizujące

3. Sposób inicjowania czynności zabawowych:

- czynności samorzutne
- czynności sprowokowane
- czynności naśladowcze
- czynności wykonane na polecenie

4. Formy kontaktu społecznego:

- czynności wykonywane samorzutnie
- czynności wykonywane w obecności innych osób ale bez ich udziału
- czynności wykonywane z jedną lub dwiema osobami
- czynności wykonywane w kontakcie społecznym z udziałem wielu osób.

Przedstawiona wyżej metoda analizy zabaw dziecięcych posłużyła do szczegółowego opracowania zebranych obserwacji zabaw dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu umiarkowanym, znacznym i głębokim. Wszystkie obserwacje zabaw dziecięcych ujęte w protokoły zostały przeanalizowane jako ciągi czynności składowych. Każdą z czynności zabawowych dziecka zakwalifikowano do jednej z czterech kategorii elementów zabawy biorąc za podstawę kontekst, w którym one występują. Z ujęć statystycznych wynika, że wiele spośród składowych powtarza się w poszczególnych grupach rozwojowych /o przynależności do grupy rozwojowej decyduje poziom rozwoju umysłowego/. Ten etap analizy pozwolił na sporządzenie schematów graficznych zabaw, charakterystycznych dla dzieci upośledzonych umysłowo. W wyniku porównania sche-

matów poszczególnych osób badanych stwierdzono, że formy zabaw są na ogół bardzo ubogie, powtarzające się, mało zróżnicowane w poszczególnych kategoriach elementów zabawy.

Spośród uzyskanych schematów indywidualnych można wyłonić co najmniej pięć zasadniczych schematów działań zabawowych - zdeterminowanych tak czynnikiem poziomu rozwoju umysłowego, jak też środowiskiem wychowawczym badanych, którzy czerpią z niego mniej lub więcej znaczące dla swych zabaw fakty i doświadczenia.

Poniżej przedstawiono przykładowo opracowane schematy zabaw dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu umiarkowanym, znacznym i głębokim, które uważam za najbardziej typowe ze względu na strukturę organizacyjną. Schematy te opracowano na podstawie wyników analizy protokołów obserwacyjnych, uwzględniających w miarę wszystkie przejawiające się czynności zabawowe, jakie udało się dostrzec w jednostce obserwacyjnej - za którą przyjęto średni czas obserwacji - 20 minut. Jednostkę obserwacyjną podzielono na mniejsze odcinki czasowe 5-minutowe, co ułatwiało zarówno samą obserwację, jak też dokonywanie późniejszych analiz.

Protokoły obserwacyjne zabaw dzieci upośledzonych umysłowo, pogrupowane wg kryterium poziomu rozwoju intelektualnego pozwoliły na różnego rodzaju analizy zebranych w nich spostrzeżeń, jak również były podstawą opracowania niżej zamieszczonych schematów uwzględniających: rodzaje czynności zabawowych, funkcje podejmowanych czynności, sposób inicjowania czynności zabawowych oraz formy kontaktu społecznego przejawiane w czasie zabawy.

Ponadto szczegółowe analizy materiału badawczego dostarczyły informacji dotyczących: tematyki dziecięcych zabaw, źródeł tematów do podejmowanych zabaw oraz przebiegu i charakterystycznych cech zabaw.

Rodzaje czynności zabawowych

Analizę zabaw dziecięcych pod kątem rodzaju czynności zabawowych rozpoczęto od protokołów obserwacyjnych dzieci upośledzonych w stopniu głębokim. Ogółem analizie poddano 198 protokołów tej grupy badanych, z których wyeksponowano dominujące rodzaje występujących czynności zabawowych. Średnio w jednostce obserwacyjnej dało się wyeksponować około 20 rodzajów czynności. Były to głównie czynności o charakterze manipulacyjnym, motorycznym, sensorycznym i ekspresyjnym.

Rodzaje czynności zabawowych dzieci głęboko upośledzonych umyślowo na tle innych kategorii elementów zabawy przedstawia niżej zamieszczony schemat 1.

Schematy zabaw sporządzone na podstawie 994 protokołów obserwacyjnych dotyczących zabaw dzieci upośledzonych umyślowo w stopniu umiarkowanym /II 36-51/ i znacznym /II 21-35/ nie odbiegały od siebie jedynie w zakresie rodzaju czynności zabawowych. Zróżnicowanie natomiast wystąpiło w zakresie funkcji podejmowanych czynności zabawowych, ich ilości w jednostce czasowej, form kontaktu społecznego bawiących się oraz sposobu inicjowania czynności zabawowych.

W przypadku dzieci upośledzonych w stopniu znacznym /I I 21-35/ wystąpiło średnio 27 rodzajów czynności zabawowych, w tym 9 o charakterze motorycznym, 7-manipulacyjnym, 2-werbalnym, 5-ekspresyjnym i 4-sensorycznym.

Zabawy dzieci upośledzonych umyślowo w stopniu umiarkowanym /I I 36-51/ były nieco bogatsze pod względem rodzaju czynności zabawowych. W grupie tej wyodrębniono średnio 34 rodzaje czynności, w tym 7 o charakterze motorycznym, 11-manipulacyjnym, 7-werbalnym, 5-ekspresyjnym i 4-sensorycznym.

Zaobserwowane różnice aktywowanych czynności zaba-

Rodzaje czynności zabawowych dzieci
głęboko upośledzonych umysłowo
na tle pozostałych kategorii elementów zabaw

Czas trwania zabawy	Elementy zabawy					
	I-Rodzaj czynności zabaw.			II - Funkcje podejmowanych czynności zabawowych	III - Sposób inicjowania zabawy	IV - Formy kontaktu społecznego
	LP. czynności zabaw.	R a z e m	Symbol czynności			
5'	1 2 3 4 5	5	M M M S m	Czynności przygotowawcze	Czynności samorządne /przypadkowe/	Wykonane samotnie
5'	1 2 3 4	4	m m m M	Czynności przygotowawcze	Czynności samorządne /przypadkowe/	Wykonane samotnie
5'	1 2 3 4	4	M S m m	Czynności zasadnicze	Czynności samorządne /przypadkowe/	Wykonane samotnie
5'	1 2 3 4 5 6	6	m m S Ex Ex m	Czynności chaotyczne, przypadkowe	Czynności samorządne /przypadkowe/	Wykonane samotnie
20'	Razem czynn. zabaw.	19	M=5 m=9 S=2 Ex=2			

Oznaczenia symboli: M = czynności motoryczne
M = czynności manipulacyjne
S = czynności sensoryczne
Ex = czynności ekspresyjne

Schemat 2

Rodzaje czynności zabawowych dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu umiarkowanym i znacznym

Czas trwania obserwacji	Rodzaj czynności zabawowych										Różnice ilościowe wykonywanych czynności zabawowych
	Grupa badanych										
	Upośledzenie w stopniu umiarkowanym					Upośledzenie w stopniu znacznym					
	Liczba p. czynności	Symbol	Razem	Liczba p. czynności	Symbol	Razem	Liczba p. czynności	Symbol	Razem	Razem	
5'	1	M	9	1	M	5	1	M	4		
	2	M		2	M						
	3	M		3	m						
	4	W		4	m						
	5	S		5	W						
	6	m									
	7	m									
	8	m									
	9	M									
5'	1	m	7	1	M	9	1	M	2		
	2	m		2	M						
	3	S		3	M						
	4	m		4	S						
	5	W		5	S						
	6	W		6	W						
	7	M		7	m						

Czas trwania obserwacji	Rodzaj czynności zabawowych						Różnice ilościowe wykonywanych czynności zabawowych	
	Grupa badanych			Upośledzenie w stopniu znacznym				
	Upośledzenie w stopniu umiarkowanym		Liczba p. czynności	Symbol	Razem	Symbol		Razem
	Liczba p. czynności	Symbol						
5'	1	W	1	M		M	4	
	2	W	2	n		n		
	3	M	3	m		m		
	4	S	4	M		M		
	5	m	5	Ex		Ex		
	6	S	6	Ex		Ex		
	7	m						
	8	m						
	9	W						
	10	Ex						
5'	1	Ex	1	S		S	1	
	2	M	2	S		S		
	3	Ex	3	m		m		
	4	m	4	M		M		
	5	W	5	m		m		
	6	Ex	6	Ex		Ex		
	7	W						
	8	Ex						
20'	7M		9M			9M	27	
	11m		7m			7m		
	7W		2W			2W		
	5Ex		5Ex			5Ex		
	4S		4S			4S		

M - czynności motoryczne   m - czynności manipulacyjne   S - czynności sensoryczne
W - czynności werbalne   Ex - czynności ekspresyjne

wowych pomiędzy obu grupami badanych /umiarkowanie i znacznie upośledzonych umysłowo/ nie były istotne statystycznie. Przedstawiono je na schemacie 2

Funkcje podejmowanych czynności zabawowych
w przypadku dzieci upośledzonych w stopniu
głębokim

Analiza funkcji czynności zabawowych podejmowanych przez badanych wykazała, że dzieci głęboko upośledzone nie dokonywały ani wyboru miejsca do zabaw, ani przedmiotów i zabawek. Miejsce ich zabaw było tam gdzie je posadzono lub postawiono. Najczęściej za przedmiot zabawy służyły palce, ręce, nogi, części garderoby, rzadziej - będące w zasięgu ręki klocki, piłki czy lalki. Czynności zabawowe miały przede wszystkim charakter automanipulacyjny.

Zabawa dzieci upośledzonych w stopniu znacznym

Dzieci upośledzone w stopniu znacznym czyniły próby przemieszczania się i wyboru miejsca zabaw, choć nie zawsze było to miejsce właściwe. Dokonywały natomiast sensownego wyboru atrakcyjnych dla nich kolorowych zabawek takich, jak: duże kolorowe piłki, samochody, lalki, wózki dla lalek, misie, kolorowe klocki, z których układały „pociąg”, wieżę i „bardzo wysokie” domy. Niektóre dokonywały wyboru materiałów plastycznych: plasteliny, kredy, kredki, papieru. Bardziej pracowite, wytrwałe i staranne „bawiły się” w zamalowywanie książeczek do malowania. Przyglądały się zabawie innych dzieci. Sięgały po instrumenty perkusyjne, a nawet prosiły o włączenie odbiornika radiowego, telewizyjnego,

magnetofonu lub gramofonu. Podawały płyty lub taśmy magnetofonowe, które trafnie rozpoznawały po szczegółach na obwolucie płyty lub kasecie. Bardzo wyraźne zmiany w porównaniu z grupą dzieci głęboko upośledzonych umysłowo zaobserwowano w zakresie czynności związanych z realizacją treści zabawy /stosowanie zabawek zgodnie z treścią działania, jak też zachowanie wynikające z treści zabawy/. Przykładem mogą być zabawy tematyczne: w sklep, szkołę, fryzjera, księdza, w wojsko, w których to wystąpiła „chęć” uczestniczenia w nich zainteresowanych dzieci. Obserwowane zabawy miały różny przebieg: jedne były bardzo krótkie, składały się z dwu, trzech czynności, inne natomiast - bardziej skomplikowane, bogatsze w treści i strukturze. W tej grupie badanych oprócz zasadniczych czynności zabawowych zaobserwowano tzw. czynności finalizujące, związane z zakończeniem zabawy. Nie wszystkie obserwowane dzieci podejmowały te czynności - określone jako porządkowe - samodzielnie. W czynnościach tych dominowały dzieci wychowywane w zakładzie. Tylko dwoje dzieci wychowywanych w domu rodzinnym podejmowało sensowne czynności związane z zakończeniem zabawy.

Zabawa dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu umiarkowanym

Kolejny etap inwolucyjny podejmowanych czynności zabawowych obserwujemy w grupie badanych o umiarkowanym stopniu upośledzenia umysłowego. Co prawda w tej grupie obserwujemy czynności zabawowe, które występowały w dwu poprzednio scharakteryzowanych grupach badawczych lecz tu są bardziej wyraziste, o logiczniejszym przebiegu. Zróznicowanie natomiast dotyczyć będzie przede wszystkim funkcji podejmowanych czynności. W toku rejestrowanych czynności zabawowych można już wyraźnie wyekspono-

wać czynności przygotowawcze, organizujące, zasadnicze i finalizujące, co świadczy o wyższym stopniu dojrzałości społecznej, umiejętności dokonywania trafnych spostrzeżeń, przejmowaniu wzorów czynności od dorosłych, modyfikowaniu zachowań badanych (choć nie zawsze owe modyfikacje wynikały ze spontanicznych działań dziecięcych).

Badani tej grupy dokonywali wyboru zabawek, którymi chcieli się bawić. Najczęściej chłopców przyciągały atrakcyjne zabawki mechaniczne: nakręcane samochody /zwłaszcza ciężarówki, dźwigi/, kolejki elektryczne, elementy konstrukcyjne służące do manipulacji /najczęściej z serii „Zrób to sam“/. Dziewczęta natomiast bardziej „koncentrowały się na zabawach tematycznych“: w dom, w szkołę, w mamę, która zajmuje się wychowaniem „niesfornych“ dzieci. Do zabaw tych wykorzystywały młodsze dziewczynki, lalki, wózki, mebelki itp. Wykonywały takie czynności jak: ubieranie, karmienie, prasowanie, układanie do snu, usypianie lalki, wyprowadzanie na spacer oraz „strofowanie“ za niewłaściwe wykonanie poleceń.

Tak w grupie chłopców, jak też i dziewcząt dało się zauważyć, że jednostki bardziej apatyczne, wykazujące spowolnienie psychoruchowe, ociężałe, chętnie zasiadały przy stoliku lub gdzieś w kąciку i z zainteresowaniem oglądały kolorowe ilustracje, książeczki, rysowały, malowały, a nawet stemplowały całe arkusze, by potem zapełniać kolorami odbite na papierze kontury.

Chłopcy starsi, wychowywani w zakładzie, chętnie grali w „Piotrusia“ „piłkę w kole“, bierki, „Chinczyka“. Młodszy natomiast siadali półkolem przed telewizorem i prosili by „załączyć bo będzie bajka“.

Dziewczęta w wieku 14 - 21 lat zajmowały się organizowaniem opieki nad młodszymi dziećmi, przejawiały zainteresowania modą /np. oglądając „Płomyki“, „Świat Młodych“, wrywały te kartki gdzie były modele ubiorów

dziewczęcych lub kobiecych, wyszywały serwetki, bieżniki, pracowały na prostych krosnach, wiążąc sploty wg ustalonych wzorów, telefonowały, prały itp.

Chłopcy /zwłaszcza z zespołem Downa/ - zarówno grupy zakładowej jak też z domów rodzinnych - o wiele częściej, niż dziewczęta sięgali po instrumenty perkusyjne, bębenki, tamburyna, kastaniety, cymbałki. Dziewczęta natomiast wyrażały większą potrzebę aktywacji ruchowej, zmieniały miejsce zabawy i doskonaliły jej formy. Wśród zabaw dziewczęcych dominowały zabawy o charakterze rytmiczno-ruchowym. Wystąpiły takie formy ruchu, jak: podskoki w miejscu, marsze, korowody do słów i melodii intonowanej piosenki, elementy kroków tanecznych - krakowiaka, poloneza i polki. Ogółem w grupie obserwowanych dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu umiarkowanym wystąpiła potrzeba modyfikacji środowiska, co wyrażane było przystrajaniem pomieszczenia, zmianą układu sprzętu, przebieraniem się, a nawet malowaniem się dziewcząt, czy uczesaniem się choćby tylko dłonią.

W zajęciach terenowych dominowały zabawy o charakterze ruchowym i manipulacyjnym: przeskoki przez domniemaną przeszkodę, gra w gumę, wyliczanki na skakance, gra w kolory, „połów ryb”, „marmurki”, berek ranny, dwa ognie, wyścigi z piłką i zabawy w kole. Ogólnie w grupie tej zabawa miała swój rozmach, zróżnicowane treści, bogactwo form, pojawiało się w niej więcej ról, więcej czynności, przebieg ich był zróżnicowany - od form prostych, do bardziej skomplikowanych, wymagających większej pomysłowości. Badani wykazywali dążenie do ukończenia rozpoczętej zabawy tematycznej czy konstrukcyjnej, dążyli do pokazania efektu zabawy, celem uzyskania akceptacji i pochwały ze strony bądź to opiekuna, bądź obserwatora. Dawało się odczuć zaangażowanie emocjonalne demonstrowane okrzykami, pokrzykiwaniem, piskiem, wyrażaniem ręką lub palcem, zniecierpliwieniem, oznakami

niezadowolenia, jeśli zabawa została przerwana.

Trzech chłopców wychowywanych w różnych kulturowo środowiskach rodzinnych nie interesowały żadne zabawy ich rówieśników. Każdy z nich organizował sobie czas na własną rękę w odmienny sposób.

Jeden chodził po pomieszczeniu z założonymi do tyłu rękoma i „głosił wykład” /rodzice jego są pracownikami naukowymi wyższej uczelni/ lub też „pisał wykłady” w każdej wolnej chwili. Drugi w czasie wolnym od zajęć uciekał do kuchni albo do pracowników służb administracyjnych i np. przebierał ziemniaki, znosił naczynia do mycia, wycierał stoły w jadalni, zmiatał pomieszczenia itp. - wykazywał zatem „zainteresowania gospodarskie”. Za prace te otrzymywał często jakiś smaczny kasek. Trzeci z nich był typem „społecznika” opiekującym się młodszymi. Często opuszczał pomieszczenie świetlicowe udając się do grup dzieci młodszych. Pomagał im ubierać się, uczył wkładania pantofli, „pilnował” by spały w czasie ciszy, a nawet karcik je za nieposłuszeństwo. Tego typu form zachowania nie odnotowano w protokołach dwu poprzednich grup rozwojowych, tj. dzieci upośledzonych w stopniu głębokim i znacznym.

W grupie dzieci upośledzonych umyślowo w stopniu umiarkowanym po raz pierwszy dało się zauważyć wyraźnie zaakcentowane finalizujące czynności zabawy związane z jej zakończeniem, jako celowe i planowe. Dostrzegano również próby oceny zabawy, jej efektów lub czynności finalizujących jej przebieg, np. oceny wysokości wybudowanej z klocków budowli, starannie poskładanych klocków, ułożonych na półce zabawek, jak również uporządkowanego miejsca zabawy.

Sposób inicjowania czynności zabawowych

Z dokonanych analiz protokołów obserwacyjnych za-

baw dzieci głębiej upośledzonych daje się wyprowadzić wniosek, że im głębsze upośledzenie umysłowe tym obserwuje się mniej czynności zabawowych, przy czym i jakość tych czynności pozostawia wiele do życzenia. Im dziecko lepiej rozwinięte intelektualnie tym zakres czynności zabawowych staje się bogatszy, a sama wykonywana czynność wyraża dojrzałszą formę i precyzję.

Dokonując przeglądu sposobów inicjowania czynności zabawowych wzięto pod uwagę następujące czynniki: poziom rozwoju umysłowego badanych, ich wiek, doświadczenia oraz środowisko wychowawcze /dom rodzinny, zakład wychowujący/. Ostatni z wymienionych czynników posiada - jak się wydaje - istotne znaczenie dla wypracowania społecznego charakteru zabawy oraz sposobu wyzwole - nia czynności zabawowych dzieci.

W przypadku badanych osób grupy I /upośledzeni umysłowo w stopniu głębokim I.I. 14-20/ dominowały czynności samorzutne, przypadkowe /patrz schemat 1/, jakie dyktowała potrzeba działania. Trzeba je wyraźnie odróżnić od czynności samorzutnych, planowanych, zamierzonych i celowych.

W grupie badanych osób upośledzonych w stopniu znacznym i umiarkowanym obserwowano wzrost czynności spowodowanych przez zachowanie się innych dzieci, rozpraszających uwagę bawiących się. Oprócz czynności spowodowanych pojawiały się również i takie, które badani podejmowali powodując się naśladowaniem osób dorosłych, np. swej wychowawczynie, opiekunki, instruktorki, a także koleżanek lub kolegów. Tego rodzaju inicjacji zabaw nie dostrzeżono w grupie dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu głębokim.

Niektóre momenty obserwowanych zabaw pojawiały się na skutek inspiracji pochodzącej z zewnątrz, a zatem były to „czynności wykonane na polecenie”, często jeszcze dodatkowo poparte pokazem, lub mechanicznie wypra-

Tabela 3

Sposoby inicjowania czynności zabawowych badanych dzieci upośledzonych z uwzględnieniem stopnia niedorozwoju umysłowego

Sto- pień nie- do- roz- wo- ju umy- ślo- wego ba- da- nych	Liczba osób ba- da- nych	C z y n n o ś c i z a b a w o w e					Razem po- dej- mo- wa- nych cz- yn- no- ści	
		samorzutne		Inspirowane przez innych				
		przy- pad- kowe	ce- lowe	sprow- ko- wane	na po- le- ce- nie	na- ślado- wni- cze		inne
I głęboki	16	279	-	226	42	74	-	621
II znaczny	38	93	137	359	128	291	65	1 073
III umiarkow.	26	64	271	575	457	784	233	2 384
R a z e m	80	436	408	1160	627	1149	298	4 078
Średnio		145,3	136,0	386,7	209,0	383,0	99,3	1 359,3

cowanym wcześniej schematem. Najwięcej tego rodzaju momentów wyzwalających aktywność zabawową badanych zarejestrowano w grupie III /dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu umiarkowanym I.I. 36-51/.

Analizy ilościowe zaobserwowanych sposobów wyzwalających zabawy wykazały dość istotne różnice między poszczególnymi grupami rozwojowymi, co ilustruje tabela 3.

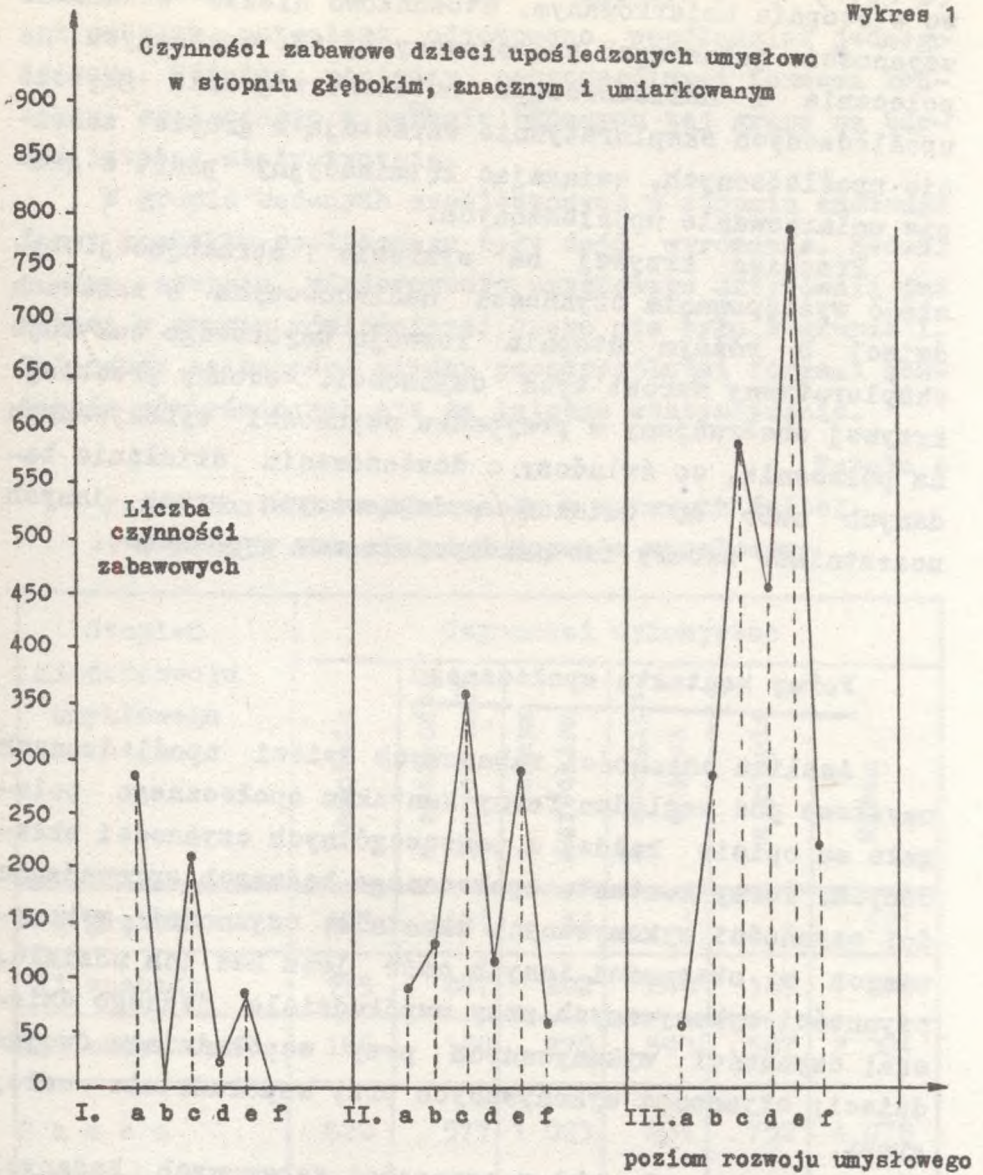
Tabela 3 uwzględnia różnice dotyczące form inspiracji zabawy badanych poszczególnych grup rozwojowych. Różnice pomiędzy poszczególnymi grupami okazały się istotne statystycznie.

W grupie dzieci głęboko upośledzonych dominuje udział czynności samorzutnych lecz przypadkowych. Nie dopatrzono się natomiast inicjatyw samorzutnych-celowych, które pojawiły się w grupie znacznie upośledzonych, a nasiliły się w grupie umiarkowanie upośledzonych umysłowo.

Stosunkowo wysoki wskaźnik ilościowy odnotowano w zakresie sposobu inicjowania zabaw inspirowanych przez innych, a więc sprowokowanych, podjętych na polecenie i naśladowczych. Analiza statystyczna wykazała również istotne różnice w tym zakresie pomiędzy poszczególnymi grupami rozwojowymi.

Na zamieszczonym poniżej wykresie 1 widać, jakim przeobrażeniom ulega sposób inspiracji czynności zabawowych w poszczególnych grupach rozwojowych dzieci upośledzonych umysłowo. Z graficznego ujęcia można wyprowadzić wniosek, że u badanych grupy I dominowały czynności zabawowe przypadkowe, których liczba bardzo wyraźnie spadła w dwu pozostałych grupach /dzieci upośledzone w stopniu znacznym i umiarkowanym/.

Celowe czynności samorzutne nie występujące w grupie dzieci głęboko upośledzonych zajmowały ważną pozycję w grupie upośledzonych w stopniu znacznym, osiąga-

Oznaczenia:

- a. zabawowe czynności przypadkowe
- b. samorzutne czynności celowe
- c. zabawowe czynności sprowokowane
- d. zabawowe czynności podjęte na polecenie
- e. zabawowe czynności naśladowcze
- f. inne czynności zabawowe

jąc swe apogeum w grupie badanych upośledzonych umysłowo w stopniu umiarkowanym. Stosunkowo niskie wskaźniki czynności zabawowych prowokowanych, tj. wykonanych na polecenie i naśladowczych notowane w grupie głęboko upośledzonych eksploratywnie wzrastają w grupie znacznie upośledzonych, osiągając kulminacyjny punkt w grupie umiarkowanie upośledzonych.

Przebieg krzywej na wykresie 1 obrazującej częstość występowania czynności naśladowczych w zabawach dzieci o różnym stopniu rozwoju umysłowego wskazuje eksploratywny wzrost tych czynności. Podobny przebieg krzywej obserwujemy w przypadku czynności wykonywanych na polecenie, co świadczy o dostosowaniu działania badanych osób do działań podejmowanych przez innych uczestników zabawy lub nauczyciela czy wychowawcę.

Formy kontaktu społecznego

Analiza czynności zabawowych dzieci upośledzonych umysłowo pod względem formy kontaktu społecznego polegała na opisie każdej z poszczególnych czynności składowych. Formy kontaktu społecznego badanych sprowadzono do: czynności wykonywanych samotnie; czynności wykonywanych w obecności innych osób lecz bez ich udziału; czynności wykonywanych przy współudziale jednego dziecka; czynności wykonywanych przy współudziale dwojga dzieci; czynności wykonywanych przy współudziale całej grupy.

Społeczny charakter czynności zabawowych badanych dzieci upośledzonych umysłowo ujmuje tabela 4. Jak wynika z danych zawartych w tabeli w grupie dzieci głęboko upośledzonych dominowały czynności zabawowe wykonywane samotnie lub w obecności innych osób lecz bez ich udziału. Brak było czynności wykonywanych w grupie. Tyl-

ko jeden raz w zabawie tych dzieci pojawił się współudział dwojga towarzyszy zabawy. W 14 (17,5 %) przypadkach natomiast odnotowano współudział jednego dziecka. Różnice pomiędzy poszczególnymi formami kontaktu społecznego w zabawie badanych tej grupy są bardzo istotne statystycznie.

W grupie badanych upośledzonych w stopniu znacznym formy kontaktu społecznego były dość wyrównane. Badani o tym stopniu niedorozwoju umysłowego aktywowali już zabawę w grupie rówieśniczej, czego nie było w grupie I. Obliczone zależności między poszczególnymi formami kontaktów rówieśniczych nie są istotne statystycznie.

Tabela 4

Formy kontaktu społecznego w zabawach dzieci
o różnym stopniu niedorozwoju umysłowego

Stopień niedorozwoju umysłowego	Czynności wykonywane					
	samo- tnie	w obecności innych osób	z jednym dzieckiem	Z dwojgiem dzieci	w grupie	Razem
I głęboki	475	131	14	1	-	621
II znaczny	179	287	202	240	165	1 073
III umiarkow.	166	159	879	593	587	2 384
R a z e m	820	577	1 095	834	752	4 078

W grupie dzieci upośledzonych w stopniu umiarkowa-
nym dominują zabawy z jednym dzieckiem, natomiast kon-
takty z dwojgiem dzieci, bądź kontakty grupowe, wykazu-
ją znaczne różnice w porównaniu z zabawą aktywowaną sa-

motnie, a nawet podejmowaną w obecności innych osób. Różnice te wykazują wysoką istotność statystyczną.

Proces ukierunkowania społecznego czynności zabawowych w poszczególnych grupach rozwojowych nie ma więc jednolitego charakteru. Widać wyraźnie, że kontakty z jednym dzieckiem, dwojgiem i w grupie wzrastają proporcjonalnie do poziomu rozwoju umysłowego, natomiast spada udział czynności zabawowych aktywowanych samotnie. Nie dostrzeżono istotnych różnic w podejmowanych czynnościach zabawowych w obecności innych osób.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Zebrany materiał empiryczny będący punktem wyjścia do analizy zabaw podejmowanych przez dzieci upośledzone umysłowo pozwolił na dokonanie ich przeglądu. Charakterystyka zabaw dzieci o różnym poziomie rozwoju umysłowego wskazuje na ewolucję, którą dostrzec można we wszystkich czterech kategoriach elementów zabawy, tj. rodzaju, formy, funkcji inicjacji oraz kontaktu społecznego.

W zakresie formy różnice są ewidentne: od czynności bardzo prostych, prymitywnych, nie ukierunkowanych, automanipulacyjnych i stereotypowych do zabaw bardzo rozbudowanych, zaplanowanych, angażujących pamięć, wyobraźnię dziecka, a nawet twórczych, akceptowanych społecznie.

Im wyższy stopień rozwoju intelektualnego, tym częściej występują zabawy tematyczne, przebiegające zgodnie z narzuconym planem, w których badani wprowadzają dodatkowe innowacje, korekty dokonywane są przy współudziale kontaktu werbalnego ze współtowarzyszami zabawy. O wiele częściej też badani rezygnują z pozycji siedzącej, na korzyść działań ruchowych z możliwością zmiany miejsca zabawy.

Funkcje podejmowanych czynności zabawowych wykazywały również zmiany inwolucyjne w obrębie poszczególnych grup badawczych: od przypadkowo podejmowanych auto-manipulacji, przez wybór miejsca i atrakcyjnych zabawek, treść zabawy i jej strukturę, do przemyślanych, dojrzałych planów zabaw, w których wyeksponować można czynności przygotowawcze, organizujące, zasadnicze i finalizujące. Wiele spośród obserwowanych zabaw przybierało charakter „zabaw utylitarnych”.

Podobne zmiany dają się zauważyć w sposobie inicjowania dziecięcych zabaw: od czynności przypadkowych, przez samorzutne-planowe, do zabaw wykonywanych na polecenie lub zabaw naśladowczych. Fakt ten posiada istotne znaczenie dla metodyki pracy wychowawczo - dydaktycznej z dziećmi specjalnej troski.

Ostatnia wreszcie kategoria elementów zabawy ukazała w pełni zmiany inwolucyjne, rysujące się na tle podejmowanych społecznych kontaktów dziecięcych.

Bogaty, lecz z konieczności fragmentarycznie przedstawiony materiał faktograficzny pozwolił na pewne uogólnienia, chociaż może mało precyzyjne. Wynikało to przede wszystkim z faktu, że poszczególne grupy badawcze obejmowały jednostki w różnym wieku, o różnym doświadczeniu osobniczym i różnych możliwościach psychofizycznych.

Prawdą jest jednak iż dzieci upośledzone umysłowo w stopniu głębszym potrafią się bawić, doceniają osoby, które im w tym pomagają, umieją dokonywać wyboru atrakcyjnych i interesujących je zabawek. Potrafią też zadbać o właściwy klimat zabawy, odpowiedni jej nastrój i oprawę. W wielu momentach dawało się odczuć nieporadność bawiących się, wtedy ingerencja z zewnątrz okazywała się niezbędną.

Z uwag powyższych, jak również wcześniejszych sugestii zawartych w tekście wynikają wnioski praktyczne:

1. Należy podjąć badania nad zabawą dzieci upośledzonych, ale już w grupach wiekowych /w miarę homogenicznych/.

2. Zaobserwowane u bawiących się formy kontaktów społecznych, zachowań, bądź aktywowane czynności zabawowe wykorzystywać i rozwijać przez umiejętne oddziaływania pedagogiczno-rewalidacyjne.

3. Jednostki głębiej upośledzone /przez cały okres swojego życia/ winny mieć zapewniony czas wolny, który należałoby wypełnić swobodną i kierowaną zabawą lub innym rodzajem pożytecznej, kulturalnej, godziwej i ludzkiej rozrywki.

4. Aby mogła rozwijać się spontaniczna działalność tych jednostek musi być należyte zabezpieczenie bazy materialnej: sprzętu, zabawek, pomocy, materiałów plastycznych, narzędzi itp. Nie wolno pozostawić dzieci bez jakiegokolwiek zajęcia, by nie doprowadzić ich do bezczynności i nudy.

5. Doświadczenia jednostek upośledzonych trzeba podtrzymywać i wzbogacać o nowe elementy, dostarczając wzorców i żywych autentycznych przykładów, zrozumiałych dla nich i zachęcających je do podejmowania różnych form aktywności własnej.

LITERATURA

B r u n e r J. S., Nature and uses of immaturity,
[W:] American Psychologist, 1972, VIII.

D y n e r W. J., Zabawy tematyczne dzieci w domu
i w przedszkolu, Wrocław-Warszawa-Kraków 1983,
Ossolineum.

E l k o n i n D. B., Psychologia zabawy, Warszawa
1984, WSiP.

- H a j n i c z W., Rozwój organizacji zabaw dzieci w wieku przedszkolnym, Warszawa 1982, WSiP.
- K u l i k o w s k a A., Zabawy dzieci upośledzonych, [W:] Materiały Informacyjno-Dydaktyczne ZG TPD Komitetu Pomocy Dzieciom Specjalnej Troski 1968, zeszyt 8 - 9.
- Ł o b o c k i M., Metody badań pedagogicznych, Warszawa 1982, PWN.
- M r u g a l s k a K., Zabawka jako narzędzie kierowania procesem rozwoju dziecka, [W:] Materiały Informacyjno-Dydaktyczne ZGTPD Komitetu Pomocy Dzieciom Specjalnej Troski 1973, z. 17.
- O l e c h n o w i c z H., Pierwsze kroki wśród ludzi, Warszawa 1971, NK.
- O l e c h n o w i c z H. /red./, Wychowanie i nauczanie głębiej upośledzonych umysłowo, Warszawa 1979, WSiP.
- P i e t e r J., Ogólna metodologia pracy naukowej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, Ossolineum.
- S p o c k B., Dziecko, Wychowanie i pielęgnowanie, Warszawa 1982, PZWL.
- T r a w i ń s k a H., Zabawy rozwijające dla małych dzieci, Warszawa 1981, PZWL.